

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Скептичне і критичне ставлення вітчизняних істориків до теорії класів і класової боротьби призвело до суттєвих змін у понятійному оснащенні характеристик соціальної структури до індустріальних суспільств — колишня «упорядкованість» поступила місцем довільному вживанню соціологічної термінології, механічному змішуванню «історичного словника» минувшини і сучасності, коли одні й ті ж соціальні елементи визначаються різними термінами: «стани», «класи - стани», «класи», «групи», «категорії». Понятійна плутанина викликає теоретичний нігілізм — опис складових частин суспільства («селяни» «міщани» «дворяни» тощо) досить часто подається без будь-якого соціологічного визначення цих соціальних феноменів.

Сучасні методологічні проблеми історико-соціологічного аналізу доіндустріальних суспільств викликані, зрозуміло, не тільки кризою історіографії, яка базувалася на теорії історичного матеріалізму: «за-соціологізованість», «заполітизованість» традиційної марксистської і позитивістської історіографії призвели до дегуманізації історії. Внаслідок цього соціально-економічні або політико-економічні конструкції та концепції витіснили на узбіччя Історичного процесу людину — його реального учасника і творця.

Одним із головних понять, яке використовували історики цих напрямків для характеристики та аналізу середньовічного і ранньоновітнього суспільства, було поняття «соціальні класи». Теорія класів, безсумнівно, значно розширила пізнавальні можливості історичної науки. Натомість механічне використання її для аналізу різних за своїм характером соціумів доіндустріальної епохи значною мірою модернізувало історію, лишало минуле його особливостей. Крім того, поняття клас — це реально-типове поняття XIX ст., яке було породжене соціальними реаліями того часу, але вживалося для характеристики суспільств минулих епох — у такий спосіб історики намагалися знайти історичне коріння сучасних їм класів.

В останні десятиріччя у спробах подолання кризи і дегуманізації історичної науки та критичного перегляду теорії класів і класової боротьби окреслились два напрямки в історичній і соціологічній думці. Для першого з них властиве намагання дослідників уникати сучасних соціологічних моделей і понять, використовувати методи аналізу соціальної диференціації доіндустріальних суспільств крізь призму тогочасної «соціології». Понятійний апарат у такому випадку формується на ґрунті джерел. Таку дослідницьку програму було сформульовано відомим німецьким дослідником О. Брунером. Він поставив за мету «заново відтворити» внутрішню структуру минулого без внесення в нього суто теоретичних елементів сучасної соціологічної науки, які в більшо-

сті своїй сформульовані на ґрунті сучасності. Цей шлях поряд з відтворенням багатьох специфічних рис минувшини призводить, однак, до абсолютизації історико-соціологічних понять, запозичених безпосередньо з джерел. Вживання в історичних дослідженнях виключно середньовічних або ранньоновітніх архаїчних «соціологічних» мов підкреслює несхожість цих епох на сучасність, відокремленість від сьогодення.

Прихильники другого напрямку наголошують на тому, що завдання історика «осучаснювати» історичний матеріал, співвідносити його з сьогоденням. У пошуках нових підходів до аналізу соціальної структури і соціальних відносин історики в останні десятиріччя дедалі частіше звертаються до теорії стратифікації та соціальної мобільності, яка, на їхню думку, має чимало переваг над концепцією класів і класової боротьби. Найбільш жваві дискусії при цьому викликає питання про можливість використання теорії стратифікації для з'ясування характеру соціальної структури і людських відносин доби Середньовіччя та раннього Нового часу. Автори і прихильники цієї теорії, у переважній більшості соціологи, намагаються довести універсальність і придатність її для вивчення суспільства будь-якої епохи від найдавніших часів до сьогодення. Проте такі категоричні твердження не знаходять одностайної підтримки серед істориків. У медієвістиці стратифікаційний аналіз поки що не знайшов достатнього теоретичного обґрунтування. Історико-теоретичні пошуки німецьких істориків К. Босля, Е. Машке, М. Міттерауера, французьких Р. Муньє, Ж. Фуркена довели неабиякі пізнавальні можливості цієї теорії в медієвістичних студіях і поставили разом з тим чимало нових проблем, які залишаються невирішеними і викликають дискусії і суперечки. Більшість з них можна звести до питання про методи використання теорії стратифікації у дослідженні доіндустріальних суспільств, її здатності пояснити глибинні механізми функціонування суспільства, уникаючи при цьому модернізації історичного минулого. У пропонованій статті не ставиться завдання вирішити ці складні питання. Вона — лише спроба виявити ті принципи, які дають можливість використовувати теорію стратифікації для характеристики суспільства пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу. У хронологічному відношенні цей період охоплює XI — XVIII ст.

На наш погляд, для відтворення і пізнання «живої» соціальної дійсності, соціальної диференціації та структури середньовічного і ранньоновітнього суспільства необхідно відрізнити і використовувати декілька рядів історико-соціологічних понять, кожний з яких виконує свою функцію. Причому небезпечно абсолютизувати значення одного з них, сліпо слідувати поняттям, запозиченим з джерел, або нав'язувати минулому сучасні поняття. За словами М. Блока, «термінологія, що нав'язана минулому, неодмінно призводить до його викривлення, якщо метою її, — або простіше кажучи результатом, — є зведення категорій минулого до наших, піднятих для такого випадку в ранг вічних».¹

Перший з них складають макро- і мікроісторичні поняття, які існували і використовувались безпосередньо в епоху Середньовіччя і раннього Нового часу. Сучасники цих епох намагались створити свою «соціологічну» картину соціальної диференціації населення, прагнули зобразити її такою, аби вона відображала реальну дійсність. Поняття цього ряду умовно можна назвати реально-типовими. Історико-антропологічні дослідження виявили і виявляють численні макро- і мікроелементи, які побутували в «соціологічній» думці і повсякденності середньовічних і ранньоновітніх соціумів. Другий ряд складають поняття сучасної соціологічної науки. Крім того, не менш важливо враховувати ту обставину,

що нашу сучасність і доіндустріальну епоху розділяє індустріальне суспільство з його соціальною структурою, що базувалась на інших соціальних цінностях, мало свою «соціологію», в світлі якої було дано аналіз минулих суспільств. Власне кажучи, в цей час була сформульована теорія класів, яка й досі має певний вплив на сучасну історичну й соціологічну думку.

Усі реально-типові поняття, які ми знаходимо в текстах тієї чи іншої епохи, не можуть використовуватись механічно і потребують детального аналізу, для того, щоб дійти крізь них до живої дійсності. Соціальна ієрархія і розшарування, уявлення людей про своє суспільство невід'ємні від загального соціокультурного контексту того чи іншого часу, культури, психології, пануючої системи цінностей. У середньовічному та ранньоновітньому суспільстві економічні чинники були далеко не визначальними у формуванні соціальних відносин. Безсумнівно, економічна стратифікація існувала, однак вона не обов'язково була соціальною стратифікацією. Так, за шкалою соціальних цінностей Середньовіччя лихварі були грішними, аморальними людьми, слугами диявола і, незважаючи на своє багатство, не могли посідати високі й почесні місця в соціальній ієрархії. Соціальна стратифікація усього середньовічного суспільства визначалась не місцем людини у системі виробництва, а родом занять, становищем у суспільному розподілі праці, суспільними функціями. У середньовічному світогляді першорядне значення мали походження, нерухоме майно, причетність до колективної цехової або станової власності та привілеїв, юридичні права, приналежність до певної спільноти, громади.

В ранній Новий час починається руйнація середньовічного суспільства і його соціальних цінностей. Відтепер зростає значення суто економічних чинників, яке активно підтримувалось і підкреслювалось протестантською етикою. Зміна шкали цінностей відбувалась досить болісно. На тлі масового зубожіння дрібних власників досить промовистою і гучною була критика багатства, жадібності, сріблολюбства. Посилюються намагання зберегти «моральний» соціальний устрій, цінності традиційного суспільства. Однак ця гостра критика «нових людей» і нових цінностей вже мало впливала на визначення місця людини в соціальній ієрархії. Економічна стратифікація стає основою класового поділу в індустріальному суспільстві.

Роль позаконічних чинників у соціальній диференціації доіндустріального суспільства посилювалась соціальною ідеологією. Ідея про необхідність чіткого упорядкування соціальних відносин, визначення місця кожної людини в соціальній ієрархії домінувала у соціально-політичній думці Середньовіччя та раннього Нового часу. «Порядок» вважався головним регулятором відносин у суспільстві, церкві, державі. Натомість «соціологічна думка того часу давала інші, відмінні від офіційних, описи суспільства і списки «станів». Причому кожний автор відображав своє індивідуальне бачення соціальних відносин.

Нові грані соціальної структури суспільства відкриває аналіз суспільно-політичних і релігійних рухів, конфліктів та суперечностей. В «критичні» моменти суспільного розвитку даються взнаки приховані і мововідомі в звичайних ситуаціях відносини між людьми, спільнотами та групами. Ті, хто не належав до панівних верств, не був причетний до влади і освічених кіл суспільства (селяни, міщани, наймані робітники, слуги, поденники, маргінальні групи), мали інші уявлення про соціальний устрій і свій вплив на соціальну диференціацію суспільства. Міські й селянські рухи, повстання і протести демонстрували їхнє небажання визнавати офіційно декретований становий порядок та ієрархію соціаль-

них зв'язків. У реальному повсякденному житті найбільш вживаними були біполярні моделі суспільства: «пани — піддані», «багаті — бідні», «простий народ — можновладці».

З'ясування характеру соціальних відносин не може бути повним без урахування віртуальних моделей суспільства. У літературних фантазіях, народних мріях і інтелектуальних утопіях існуючий соціальний світ ставився з ніг на голову — пани ставали слугами, слуги — панами, можновладці — підданими, піддані — можновладцями. Соціальні відносини мали також віддзеркалення в релігійній міфології.

З метою уникнення модернізації історії і адекватного відтворення дійсності епохи Середньовіччя і раннього Нового часу історики найчастіше вдаються до поняття «стан». Натомість це реально-типове поняття мало досить широке значення. Стани визначались владою, яка керувалась при цьому досить прагматичними міркуваннями: організація військової справи, оподаткування, зміцнення існуючого порядку. Крім того, варіювався і зміст поняття. Воно означало «становище», «ранг», «порядок», «служіння», використовувалось як для визначення трьох макросоціальних категорій — дворяни («ті, що захищають»), духівництво («ті, що моляться»), селяни («ті, що годують»), так і для мікроспільнот. Відтак, в описах суспільства XV—XVI ст., складених сучасниками, можна знайти від трьох до ста і більше «станів».

До того ж у суспільстві доби Середньовіччя і раннього Нового часу існували широкі верстви позастанових груп, що певним чином обмежує створення суто «станової», моделі тогочасного суспільства. Ця гетерогенна маса не мала у середньовічному суспільстві навіть узагальнюючої назви. В історичній літературі їх визначають як «плебс», «плебейські маси», «середньовічний пролетаріат», «нижчі верстви». Натомість усі ці назви запозичені не з історичних джерел, а запроваджені істориками за аналогією з римським плебсом, пролетаріатом і нижчими верствами новітнього суспільства. Відсутність узагальнюючих понять для визначення величезної маси населення ставить перед дослідниками проблему вибору і використання соціологічних конструкцій для відтворення історичної дійсності. Поняття «стан» дає нам можливість визначити принципи і цінності, на яких формувалась суспільна структура і соціальна диференціація, що є не менш цінним, ніж конкретно-історичні моделі суспільства. Крім того, становий поділ суспільства, який визначала влада, не співпадав у більшості випадків з реальною дійсністю та існуючою соціальною диференціацією. Головним його завданням було упорядкування соціальних відносин, яке б робило суспільство адекватним системі влади. Зрозуміло, що навіть сильна влада не може за допомогою законів і офіційної ідеології сформувати соціальну структуру. Система трьох станів, кожний з яких виконує свої функції, певним чином символізувала соціальну гармонію, в образній формі нейтралізувала боротьбу різних за своїм становищем спільнот.

Під впливом розкладу традиційного суспільства і зростання економічних чинників та соціальної боротьби трифункціональна модель середньовічного суспільства перетворюється в класичну модель трьох станів. Так, у період раннього Нового часу (XV—XVIII ст.) міщани та селяни розглядають себе не як два різні стани, а як єдину спільноту, яка протистоїть дворянству та духівництву — двом привілейованим станам. У термінології сучасників новий суспільний феномен одержав назви «простий народ», «третій стан». Формування «третього стану відбувалось у гострому протистоянні і базувалось на таких опозиціях, як «прости» — «знатні», «бідні» — «можновладці», «трудящі» — «привілейовані». Нова спільнота культивувала при цьому цілий комплекс

нових соціальних цінностей, які вона намагалась утвердити в революціях XVI — XVIII ст.

Розчарування у класових поняттях, їх пізнавальній обмеженості для з'ясування суспільних відносин і соціальних конфліктів призвело до спроб розглядати поняття «простий народ» як одну з соціологічних категорій. За словами В. Шульце це поняття є ідеально-типовим і реально-типовим водночас і може вважатись найкращим прикладом перетворення понять, запозичених з джерел, у категоріальні. В. Шульце цілком справедливо звертає увагу на те, що поняття «простий народ» не містить у собі, на відміну від класових понять, посилення на місце цієї частини населення в системі виробництва та на їх правове становище. Натомість «простий народ» є макроісторичним поняттям, що відобразило загальний глобальний розкол і протистояння у ранній Новий час.

«Станова різноманітність» доіндустріальних суспільств ставить історика перед дилемою: слідувати тій чи іншій моделі соціальної структури того часу або самому давати власне визначення поняття стану. У більшості випадків в історичній літературі поняття «стан» є не що інше як конструкція, широке узагальнення, «ідеально-типове поняття», створене істориками. Не випадково в історичній літературі можна знайти різноманітні визначення стану. Спроба послідовно дотримуватись понять, запозичених з джерел, і використовувати переважно реально-типові поняття приречена, таким чином, на невдачу.

Дослідження суспільства «з середини», з позицій безпосередніх учасників історичного процесу, їхніх уявлень про світоустрій і своє суспільство, з'ясування їхньої соціальної лексики становить лише передумову об'єктивного аналізу соціальної структури, який неможливий без використання теоретичних здобутків сучасної соціологічної науки.

Як справедливо зазначає відомий польський фахівець в галузі філософії історії В. Возжек, історики можуть вивчати минуле «тільки в світлі категорій, що надані їм культурою, в межах якої їм випало існувати, мислити. Більше того, у процесі вивчення неодмінно відбувається «внесення культури, що досліджують, в культуру, яку досліджують».² Вирішити цю проблему, запобігти «внесенню» в минуле сучасних ідеологічних і політичних пристрастей, «перебудови» його за конструкціями і моделями нашого суспільства можна, на наш погляд, на шляху використання методу «діалогу культур», який глибоко і всебічно обгрунтував М. Бахтін.³ Це відкриває нові можливості для об'єктивного аналізу минулого, робить знання про давні часи актуальними для сучасності. Дослідник ставить перед минулим питання, що хвилюють його. За словами А. Гуревича, сучасна культура ставить перед культурою минулого ті питання, якими остання не цікавилась або не могла їх ставити перед собою.⁴

Історик, на відміну від людей епохи, яку він вивчає, має можливість спостерігати тогочасне суспільство не тільки «з середини», а й «ззовні», аналізувати увесь наявний на тоді соціальний інструментарій. Історик, за словами С. Аверинцева, концентрує свою професійну увагу на тому, як від поверхні і до самої глибини перетворюється увесь склад культури, як змінюється значення найпростіших слів і реальний обсяг найпростіших понять від епохи до епохи, навіть від покоління до покоління.⁵ Розглядаючи середньовічне і ранньоновітне суспільство «з середини», історик в той же час є єдиний, хто може вивчати і характеризувати його з різних точок спостереження. Це вигідно відрізняє його від учасників історичного процесу, які внаслідок приналежності до певної соціальної спільноти могли бачити лише один з аспектів соціальної дійсності. Разом з тим, перед дослідником постає проблема охопити цю багатовимірну картину у всій її єдності, поєднати макро- і мікроісторичний плани.

Шляхом аналізу різноманітних джерел історик створює модель суспільства, яка відрізняється від тієї, яку уявляли безпосередні учасники історичного процесу. Він оперує даними, більшість яких була маловідомою або малоціквою для людини доби Середньовіччя чи раннього Нового часу. До такого роду документів можна віднести описи майна, податкові реєстри, статистичні матеріали, які на той час були відомі лише вузькому колу чиновників і вважались документами «для службового користування». Аналіз цих джерел дає можливість визначати майнові класи I категорії населення, відтворювати те, що було відомо сучасникам більшою мірою за чутками чи зовнішніми ознаками і мало суб'єктивний характер. Для з'ясування цього аспекту історичної дійсності корисним може бути досвід історичного аналізу традиційної історіографії, яка особливу увагу приділяла дослідженню соціально-економічних процесів. Водночас реконструкція соціальної структури не може здійснюватись поза соціокультурним, ментальним, психологічним контекстом суспільства, що вивчається.

Створення моделі соціальної структури у поєднанні об'єктивних і суб'єктивних елементів потребує зміни історичної «оптики», дослідження суспільства «ззовні» і використання ще одного понятійного ряду — понять сучасної соціологічної науки, які, в свою чергу, є складовою частиною певних теорій та концепцій. Поняття «суспільство», «соціальна структура», «суспільні класи», «соціальні верстви», «соціальні групи», «еліта», «маргінальні групи», які використовуються для характеристики суспільства доби Середньовіччя та раннього Нового часу, беруться не стільки безпосередньо з історії минулого, скільки з понятійного апарату, утвореного сучасною соціальною дійсністю та соціологічною наукою. Глибина пізнання соціальної структури суспільства залежить, безумовно, від теоретико-методологічних підходів і оснащення історичної науки. Дослідження соціальної структури та її динаміки в доіндустріальних суспільствах у світлі теорії соціальної стратифікації дає можливість поставити нові «питання» перед минулим.

Під соціальною верствою, соціальним прошарком ми розуміємо не просто частину суспільства, яку вирізняють відносно однакові, об'єктивні ознаки, знакові відмінності, в тому числі й ті, що піддаються статистичному обрахуванню. Зокрема, широко розповсюджений в історичній літературі поділ міського населення на класи за майновими ознаками, точно фіксованими у податкових реєстрах, створює загалом штучну модель соціальної структури. У такому випадку ми маємо справу з соціальними категоріями, а не з певними верствами. Соціальну верству, на відміну від соціальної категорії, визначають також суб'єктивні оцінки, ознаки, що базуються на критеріях суспільної цінності, престижу, значення людини в очах сучасників. У процесі інтеграції різних об'єктивних ознак і суб'єктивних оцінок будується градація соціального престижу, усвідомлення поділу на «вищих» і «нижчих». Поняття «верства»? «шар», «прошарок» передбачають також соціальну свідомість, знання людей про соціальну ієрархію, про своє місце і місце інших у суспільстві.

«Верства», «шар» в такому випадку не обов'язково співпадають з соціальною групою. Соціальну групу характеризують, перш за все, почуття і усвідомлення солідарності, єдності взаємозалежності, наявності спільних економічних, професійних, побутових інтересів, особливостей свого стану в суспільстві. Членів соціальної групи вирізняє почуття «ми», усвідомлення своєї відносної замкнутості.

Разом з тим, поняття «соціальні верстви» є ідеально-типовим поняттям. Отож, соціологічні поняття є «ідеальними типами» (М. Вебер), відхилення від яких в реальній історичній дійсності були досить значними.

Використання стратифікаційного методу аналізу соціальних відносин доби Середньовіччя і раннього Нового часу викликає чимало труднощів, пов'язаних з особливістю суспільства того часу. Середньовіччя не було тотально «феодальним», як його часто характеризують в історичній літературі. Само поняття «феодальне суспільство» є, за словами М. Блока, лише свого роду «етикеткою»,⁶ якою користуються історики. У ньому можна простежити чимало замкнених соціальних субсистем та спільнот, які важко розташувати в ієрархічному порядку, за схемою «нижчі—вищі». У зв'язку з цим доцільно давати стратифікаційну характеристику окремих замкнених соціумів, йдеться про нижчі, середні або вищі верстви міського, сільського населення, дворянства, духівництва.

Історики, які скептично ставляться до застосування теорії стратифікації для вивчення середньовічного суспільства, звертають увагу на те, що вказані вище категорії не піддаються чіткій соціальній стратифікації, оскільки Середньовіччя мало свою шкалу соціальних цінностей і структуру людських спільнот. Так, М. Міттерауер намагається довести, що середньовічне суспільство складалось з численних мікроспільнот, які мали свою внутрішню стратифікацію і диференціацію на нижчі та вищі. Основні соціальні спільноти протягом Середньовіччя формувались не по горизонталі, тобто не в середині «класу», а по вертикалі. Таку спільноту могли складати люди різних верств, об'єднані спільними інтересами, єдністю території. Такими були цехи, братства, гільдії, в межах яких майстри, підмайстри та учні становили єдине ціле, або тогочасні сім'ї, в яких була своя ієрархія. Дослідник, таким чином, виключає нижчі верстви цих соціальних «мікроорганізмів» із загальної структури суспільства і не враховує тієї обставини, що ці спільноти не були абсолютно замкненими, й незалежно від їхньої внутрішньої структури, існувала загальна шкала цінностей, за якою визначалось місце кожної людини в ієрархії міського суспільства. У такому світогляді підмайстри, учні, слуги, домашня челядь вважались не тільки членами мікроосередків, а й представниками нижчих верств. У період раннього Нового часу посилюється процес нівелювання різних груп та категорій нижчих верств, послаблюється їхня залежність від спільнот. Не слід також перебільшувати єдність і однорідність таких осередків, як сільські та міські громади. Найявніші міцні внутрішні зв'язки і спільні інтереси тут поєднувалась з глибокою соціальною диференціацією.

Стратифікаційна модель соціальної структури не може бути об'єктивною, якщо вона не базується на аналізі процесів, які відбувались на мікроісторичному рівні. У повсякденному спілкуванні людей виникали і вживались мікроісторичні реально-типові поняття, які більш точно визначали людські відносини, ніж макроісторичні. Історики, на жаль, досить часто недооцінюють роль і значення соціальних мікроелементів. Водночас вивчення цього рівня людських спільнот дає можливість створити найбільш адекватну модель соціальних відносин того часу і визначити становище людини в соціальній ієрархії. Особливо різнобарвною виглядає картина соціальних відносин на зламі Середньовіччя і Нового часу. Мікроісторичні поняття формувались в різних площинах виміру. У міському середовищі цього часу можна виділити соціоправові (бюргери), соціовиробничі (ремісники, купці, лихварі, слуги, підмайстри, робітники), соціомайнові (незаможні, місцеві бідняки, квартиронаймачі, домовласники), соціорелігійні (прихожани, брати, сестри), міжособові (сусіди, друзі, товариші, родичі) категорії та групи. У цьому складному переплетінні повсякденних людських відносин давалися взнаки різноманітні прояви соціальної нерівності та мобільності, які не могли врахувати адміністративно-правові офіційні мо-

делі суспільства. Соціальні уявлення, марко- і мікроісторичні поняття, що визначали різні групи населення, як і сама шкала соціокультурних вартостей, не є відособленими феноменами, а органічною частиною взаємозв'язаної суспільної системи, яка формує їх.

Протиставлення об'єктивної сторони історичного процесу його суб'єктивному сприйняттю виключає адекватне відтворення минулого. Стихійні економічні й демографічні процеси, еволюція масової свідомості і менталітету, зміни уявлень про суспільство і емоційного сприйняття дійсності, протести проти існуючого устрою формували соціальну структуру, впливали на вертикальну і горизонтальну мобільність. За спостереженням Ф. Броделя, «ієрархічний порядок ніколи не буває простим, кожне суспільство — це різноманітність, множинність, воно ділиться наперекір самому собі і це поділення є вірогідно його суть».⁷

Таким чином, адекватне відтворення моделі суспільства Середньовіччя і раннього Нового часу потребує багатовимірного підходу, спостереження його з різних точок зору, співвідношення макро- і мікроспільнот. Сучасні соціологічні поняття, теорії і моделі допомагають будувати загальні контури суспільства минулих епох і віднаходити ті соціальні зв'язки, глибину і різноманітність яких не могли досягнути безпосередні учасники історичного процесу.

ПРИМІТКИ:

- 1 Блок М. Апология истории или ремесло историка. — М., 1973. — С. 94.
- 2 Возжек В. Историография как игра метафор: судьбы «новой исторической науки» //Одиссей. Человек в Истории. 1991. — М., 1991. — С. 60.
- 3 Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М., 1979. — С. 333 — 335.
- 4 Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая, антропология // Вопросы философии. — 1988. — № 1. — С. 59.
- 5 Аверинцев С. С. Византия и Русь: два типа духовности // Новый мир — 1988. № 7. — С. 210.
- 6 Блок М. Вказ. праця. — С. 92.
- 7 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV — XVIII вв. — М., 1988. Т. 2. — С.466.

